

Európa történetének fő kérdései a 20. század első felében

ORMOS MÁRIA

A 19. sz. végétől kezdve mind a gazdasági, mind az ahhoz is kapcsolódó hatalmi politikában keletkeztek olyan valódi feszültségek, amelyek a hagyományos hódító politikát képviselő társadalmi csoportok háborús szándékait táplálták. Az elitek körében azonban már olyan erők is akadtak, amelyek ebben a politikában nem fedezték fel saját érdekeiket. Az előbbiekhöz tartozott többnyire a hadsereg vezető csoportja, a birtokos réteg, valamint a tőkének, elsősorban a kereskedelmi tőkének a kolonializmusban közvetlenül érdekelt része. A másik csoportot a legjellegzetesebben a pénztőke képviselte, amely a leghamarabb felfedezte a befolyásgyakorlás új, háborús hódítást nem követelő módjait, és egészében véve kevés jelentőséget tulajdonított a határoknak. Az utóbbi csoport befolyása azonban országonként, sőt ugyanabban az országban időszakonként más és más volt. Jóllehet néhány nemzetközi konfliktus békés elrendezésében szerepet játszott, befolyása globális értelemben még nem volt döntő. A politika meghatározásában a tradicionális erők azokban az országokban képviseltek különösen nagy súlyt, amelyek egészében véve is a leginkább megőrizték hagyományos vonásaikat. Ezek pedig a befolyásgyakorlás egyetlen útját ismerték: a terület kiterjesztését, új területek szerzését, illetve ilyenek visszaszerzését, végső esetben pedig megtartását.

Az első világháború okai és folyamata

Háborús okok

A nemzetközi feszültségeket néhány korábbról már ismert probléma mellett főként két jelenség élesztett: 1. a gazdasági növekedés viszonylagos lelassulása Nagy-Britanniában és az európai kontinens egész nyugati felében, miközben a német gazdaság dinamikusan és gyorsan fejlődött; 2. a gyarmati birodalmak közötti egyenlőtlenség, összevetve az anyaországok belső erőforrásaival.

E két tényező vélhetően érdemén felül befolyásolta a nagyhatalmak politikai stratégiáját: a fegyverkezésre csakúgy kihatott, mint a szövetségi politikára. Másfelől azonban a gazdasági és gyarmati versengés körében keletkezett idegesség túlméretezett voltát mutatta a gazdaságban (termelés, külkereskedelem stb.), hogy e téren egyik nagyhatalmat sem fenyegette komoly veszély, illetve, hogy a gyarmati kérdésekben keletkezett feszültségeket jól-rosszul, de rendszeresen feloldották, és a háború kirobbantásához sem ilyesfajta konfliktusból pattant ki a szikra.

A világméretű verseny mindazonáltal ott volt a háttérben, amikor a háborúhoz a közvetlen indítékot a nem globális, hagyományosaknak mondható helyi vagy regionális természetű okok végül is megadták. Ilyen, a tradicionális hódító politikával összefüggő regionális ügy volt a balkáni kérdés. Jelentősége a cári imperializmus szempontjából csak növekedett azáltal, hogy Oroszországnak a Japántól elszenvedett veresége (1904-1905) miatt erősen korlátoznia kellett távol-keleti terveit. A pánszláv nacionalizmus jegyében manőverező orosz előnyomulást viszont az ugyancsak zömmel hagyományos hatalmi

eszközökre támaszkodó Ausztria-Magyarország csak azáltal látta kivédhetőnek vagy korlátozhatónak, ha a Balkán nyugati felében saját uralmát, illetve befolyását erősíti. *Ferenc Ferdinánd* trónörökös meggyilkolása után ezért láttak a befolyásos körök esélyt Szerbia „megbüntetésében”, feltéve, hogy ehhez a szövetséges Németország támogatását megszerzik.

A másik alárendelt helyi kérdés, amely kulcsszerephez jutott a háborút közvetlenül megelőző fejleményekben, a Németország által Franciaországtól 1871-ben elszakított Elzász és Lotaringia ügye volt. A francia politikai és katonai vezető csoportoknak még a század elején el kellett dönteniük, hogy a gyarmatbirodalom növelése érdekében vessek-e be az ország erőit és ezáltal szembekerüljenek Nagy-Britanniával, vagy lemondva erről és Angliával szövetkezve az elszakított francia területek visszaszerzésére készüljenek föl Németország ellen.

A fashodai incidens idején, illetve azt követően a döntést ez utóbbi értelemben hozták meg. Mivel Franciaország a köztársaság korábbi elszigeteltségének megtörése érdekében létrehozta szövetségét Oroszországgal, az 1904-es angol-francia egyezmény (entente cordiale) megkötése után legfőbb ambíciója két szövetségesének összebékítése volt, ami az 190-es angol-orosz szerződés keretében sikerre vezetett.

Az angol politikát erre az útra viszont korábbi stratégiájának gyökeres átalakítása vezette. Az angol-búr háború az angol vezetők egy részét arra döbentette rá, hogy az „előkelő elszigeteltség” fonákjára fordult, és Nagy-Britannia elszigetelődött a kontinensen. Az angol külpolitika ennek megfelelően visszatért Eruópába, és elkezdte keresni a megfelelő szövetségest. Ingadozások és habozások után végül – az erőegyensúly biztosítása jegyében – a gyengébbnek tartott Franciaország mellett kötött ki, amit a francia előzenyesség is megkönnyített.

A láncreakció lehetősége tehát kialakult: Ausztria-Magyarország támad, ha Németország támogatja, Szerbia felveszi a kesztyűt, ha Oroszországot maga mögött tudja, az orosz szövetségest a francia kormány nem hagyja magára, főleg akkor, ha a konfliktusban Németország részt vállal, az angol kormány pedig szinte nem is tehet mást, mint hogy követi szövetségeseit.

Mivel 1914-ben a vállalkozás jellegét, méretét, időtartamát illetően minden fővárosban félreértések és illúziók voltak forgalomban, a láncreakció működésbe lépett.

Manipulációk és félreértések

Jól ismertek az áldozatul esett tömegek illúziói: az ováció, a virágeső, a boldog nótázás, ami a mozgósítást minden egyes országban kísérte.

E jelenség hátterében a már évtizedek óta tartó nacionalista hangulatkeltés, manipuláció húzódott meg, és annál hatékonyabb volt, minél több szellemi tőkével és eszközzel rendelkezett. A birodalmi, nemzeti, etnikai nacionalizmust tudósok, művészek (főként írók), politikusok dolgozták ki, és részben terjesztették is, igazán hatékony populáris terjesztője azonban mégis a sajtó volt, amely a 19. század vége óta mind hatalmasabbá vált, és mind nagyobb befolyásra tett szert.

E gátlástalanul szított nacionalizmus öngerjesztőnek bizonyult, és ráadásul nemcsak a népi tömegek, hanem az irányítók éleslátását is megrontotta. A nacionalizmus mögött így azután további illúziók lapultak. A politikai és katonai vezetők valóban nem gondoltak arra, hogy az általuk kezdeményezett háború sokáig tarthat, és így arra sem, hogy a több mint négy éves küzdelem igénybe veszi országaik minden erőforrását, kiüríti az államkasszát, milliókra rúgó emberi veszteségeket okoz, lerombolja a résztvevők egész gazdaságát, s pusztulást, romokat és olyan nehézségeket hagy maga után, amelyeket még a győztesek és a legerősebbek is csak hosszú évek alatt lesznek képesek felszámolni.

Nem vakmerő a megállapítás, hogy az érdekelt táborokban nem akadt egyetlen katonai vezető sem, aki előrelátta volna a fegyvereknek, tankoknak és végül már repülőgépeknek is azt a tömegét, amit a háború elemészt. Egyetlen politikai felelős sem képzelte, hogy az államnak majd el kell adósodnia, rá kell tennie a kezét állampolgárainak vagyona, korlátoznia kell fogyasztását, vagyis a könnyűnek vélt győzelem érdekében az ellenségén kívül gyakorlatilag tönkre kell tennie a saját országát is. Egyetlen vezérkar sem volt

képes a valóságnak megfelelő stratégia és katonai taktika kidolgozására, és a létező tervek gyakorlatilag mind csődöt mondtak azzal a logisztikával szemben, amellyel a felek ebben a háborúban már rendelkeztek.

Kivételes sikerekre csak ott került sor (keleti front, Balkán), ahol az egyik fél általános potenciálja nagyságrenddel alatta maradt a másikénak.

A nacionalista manipuláció és annak visszahatása, valamint a hibás valóságelemzés, az illúzió megkönnyítette, hogy a fent vázolt láncreakció működésbe lépjen, és a balkáni szikra lángra lobbanjon.

Célok

A háborús felek eredetileg azokat a törekvéseket fogalmazták meg háborús célként, amelyek miatt érdemesnek látták a háború elkezdését. Szerepelt ebben Elzászon és Lotaringián kívül a német gyarmatok felosztása, majd a központi hatalmakhoz csatlakozó Török birodalom lehulló részének felosztása, valamint a hagyományos orosz célok (uralom a Dardanellák felett és döntő befolyás a Balkán minél nagyobb részében) mellett 1916-tól már az is, hogy a szövetségessé váló Románia megkapja Bukovinát, Erdélyt, a Partiumot, a Bánátot és még egy további sávot Magyarország birtokállományából. A német kormány olyan „közép-európai” hatalmi szférát akart kialakítani, amelybe beletartozott volna keleten az orosz fennhatóság alatt álló lengyel terület, nyugat felé pedig a német befolyás nagy léptékű kiterjesztése, és emellett számított gyarmatbirtokai kikerekítésére is. Ausztria-Magyarország kisebb korrekciókra törekedett, amelyek a Balkán felé megszilárdíthatják a helyzetét. Az olasz kormány a „sacro egoismo” jegyében mindkét féllel tárgyalt, hogy azután 1915 elején az antant javára döntsön Dél-Tirol, Isztria és Dalmácia jelentős részének felkínálása fejében.

1917-ben azonban két esemény cezúrát teremtett a háború menetében és átalakította a háború győztes befejezését követő terveket. Az 1917 márciusi orosz polgári-liberális forradalom a legyengült Oroszországot gyakorlatilag, a november 7-i bolsevik forradalom viszont már deklaráltan is kivonta a hadviselő táborból. Ami meggyengítette ugyan az antant hatalmakat, egyúttal azonban csábító lehetőségeket kínált az újabb gyarapodásra mindkét tábornak. Tervei kidolgozásával egyik fél sem késlekedett. 1917 decemberében írták alá azt az angol-francia egyezményt, amelyben felosztották a birodalom déli vidékének jó részét, úgy, hogy a Baku-Batum olajvidék Nagy-Britannia, Dél-Ukrajna pedig Franciaország zónájába esett. Ugyanebben az évben a német katonai és a politikai vezetés, élén a császárral, új tervet alakított ki, amelynek értelmében Németország és Ausztria-Magyarország unióba kellett lépjen (a vámok és a hadsereg tekintetében), Németország megkapta volna az összes lengyel területet, továbbá a Baltikumot, Belorussziát, Ukrajnát, úgy, hogy hatalmát kiterjesztette volna a Kaukázuson túlig.

Ugyanebben az évben azonban beavatkozott a küzdelembe az antant oldalán az Amerikai Egyesült Államok is, ami az amerikai hajók ellen elkövetett óvatlan kalóztámadásokon kívül valószínűleg azért következett be, mert Oroszország miatt az antant túlzottan meggyengült, az USA pedig nem nézhette volna el, hogy az egész kontinens német uralom alá jusson. Ettől kezdve a német hadsereg esélye abban rejlett, hogy döntést tud-e kicsikarni a nyugati fronton még mielőtt a friss amerikai egységek beavatkozhatnak a harctéri eseményekbe. Ezt az esélyt csökkentette azonban, hogy a breszt-litovszki fegyverszünet (később: béke) értelmében jelentős, jól felszerelt erőket kötöttek le a Keleten.

Az orosz birodalom összeroppanása új fénybe helyezte az antanthatalmak előtt azt az övezetet, amely Németország és Oroszország között húzódott. Jóllehet az új osztrák-magyar uralkodó, I. illetve IV. Károly lépéseket tett a háborúból való kiválásra, ezt részben saját belső ellenzéke, részben a makacs olasz követelések, végül pedig azért sem tudta végrehajtani, mert a bolsevik forradalom árnyékában apránként felértékelődtek az övezetben mutatkozó nemzeti törekvések, amelyekre a nyugati hatalmak addig nem sok figyelmet fordítottak. E hatalmak szinte azonnal felkarolták a lengyel törekvéseket, amelyek mind Németországgal, mind a bolsevizmussal szemben jól jöttek, majd 1918 tavaszán megnyíltak a cseh, szlovák, délszláv stb. sugalmazások előtt is.

Az USA belépése a háborúba maga után vonta azt is, hogy számításba kellett venni Wilson elnök akkoriban még nagyon sajátosnak tűnő elveit, vagyis számolni kellett a „wilsonizmus”-sal. A központi hatalmak az elnök nemzeti önrendelkezési elvét akkor kezdték komolyan venni és igyekeztek a maguk javára értelmezni, amikor a vereség már elkerülhetetlennek látszott. Az antant viszont valamivel hamarabb elkezdte saját politikai ideológiája átértékelését, amelyben most már nagy hangsúlyt kaptak az igazságosság és a demokrácia elvei.

A német hadsereg nem nyerte meg az időcsatát, és miután 1918 tavaszán francia földön megjelent a mintegy 1 milliós amerikai haderő, gyakorlatilag megszűnt az esélye a győzlemre. Először mégis a gyengébbek estek ki a sorból: Törökország, Bulgária és Ausztria-Magyarország. 1918. november 11-én a németek is aláírták a fegyverszünetet.

A háború következményei

Emberi veszteségek

Nem számítva az oroszországi polgárháborús veszteségeket, a háború mintegy 8 millió halottat hagyott maga után, amihez hozzájött még a súlyos sebesültek és gázmérgeztettek valamivel később elhúnyt, ismeretlen számú rétege. Az Amerikai Egyesült Államok kivételével a halál a hadviselők táborában az aktív férfilakosságnak általában több mint 10%-át ragadta el. Számszerűen a legnagyobb veszteséget Németország és Oroszország szenvedte.

Milliókat tett ki azok száma, akik a harcterekről nyomorékan, örökre munkaképtelenül tértek haza.

Hatalmas veszteségeket szenvedett a civil lakosság is. Helyenként maguktól a hadműveletektől, a háború vége felé és közvetlenül utána pedig a járványoktól és az éhezéstől. Különösen az úgynevezett spanyol influenza szedett sok áldozatot, amely egyetlen év alatt (1918-ban) Nagy-Britanniában, Franciaországban és Olaszországban összesen közel félmillió embert ölt meg, és egészen 1920-ig dühöngött szerte Európában.

Még veszedelmesebbek voltak e hekatomba hosszú távú következményei. Már a háború alatt erősen csökkent a születések száma, hogy azután „a kieső évfolyamok”, a fiatal férfiak megtizedelése miatt még tovább zuhanjon. Különösen súlyosan érintette e jelenség azokat a népeket, amelyek körében a gyermekszületés korlátozása hosszabb múltra tekintett vissza. Azokat az óriási veszteségeket azonban, amelyeket – a háború, az intervenciók és a polgárháború eredményeként – Oroszország szenvedett el, az ilyesfajta tradíciókat nem ismerő ottani populáció sem tudta kiheverni.

A háborút lezáró békerendszer hatalmas emigrációs hullámot indított el. Közel egymillióra tehető azoknak a németeknek a száma, akik a Baltikumból, Lengyelországból, Elzász-Lotaringiából menekültek el, és a korábbi német gyarmatokról költöztek vissza Németországba. Magyarország mintegy 400 000 magyar menekültet fogadott be azokról a területekről, amelyeket a béke szomszédainak adott át. Bulgáriában ugyanez a szám 200 000 körül mozgott. A görög-török háború után kb. 1 millió görög hagyta el Kis-Ázsiát és telepedett be az anyaországba, amit kiegészített egy kis létszámú görögországi török lakosság átköltözése is. Amellett, hogy e menekült had befogadása és integrálása óriási nehézségeket okozott, az otthonuktól és egzisztenciális feltételeiktől megfosztott emberek java része könnyű prédája lett minden revizionista és imperialista ideológiának.

Gazdasági hanyatlás

A háború által elpusztított érték fegyverzetben, lőszerben, eszközökben, hadihajókban csakúgy felbecsülhetetlen, mint az az érték, amelyet a hadsereg egyszerűen felfalt (szállítás, szállítóeszköz, kommunikáció stb.). Globálisan azokat az anyagi károkat sem sikerült összeszámlálni, amelyeket a háború Észak-Franciaországban, Észak-Olaszországban, Belgiumban, Oroszország európai részében előidézett. A döntő azonban az, hogy még azokban az országokban is a padlóra került a gazdaság, amelyeknek területén egyáltalán nem folytak hadműveletek.

Mindenütt csökkent a mezőgazdasági termelés, mivel a munkaképes férfiakat bevonultatták. Az ipar ugyan a háború alatt bőséggel tett eleget a hadsereg megrendeléseinek, ám a béke beköszöntével minden megtorpant, mert az átálláshoz mindenütt hiányzott a tőke, egyes országokban pedig elveszett a nyersanyagforrás, bedugultak az addig biztonságos külső piacok. A belháború prédájává vált Oroszországban a termelés szinte teljesen megszűnt, és a normalizálódás majd csak 1921-ben indult be.

Beszűkölt a háború folyamán Európa belső kereskedelme, minthogy a kontinenst frontok és gazdasági blokádok szabdalják szét. Nyugat-Európa gabonaszállítója Kelet-Európa helyett Kanada, az USA és Argentína lett. Nagy-Britannia, Franciaország, Németország stb. elvesztette számos tengerentúli piacát, hogy helyükre Amerika és Japán nyomuljon be. Számos ország – közöttük első helyen az angol domíniumok és India – Európa visszaszorulását fel tudta használni mind termelése felfuttatására, mind a világkereskedelemben betöltött szerepének megerősítésére.

Katasztrofális volt a háború pénzügyi következménye. Nagy-Britannia – és egészében véve Európa – megszűnt a világ bankára lenni. A nagy francia finanszírozási tervek, amelyek Közép-kelet-Európára irányultak, sorra összeomlottak, az Angol Bank pedig 1925-ben végleg feladta a kontinensen a pénzkihelyezést és minden erejével a birodalom felé fordult. A kihelyezett pénzeket nem egy esetben elvesztették (pl. franciák az oroszországi befektetéseket), máskor hazahívták, hogy belső bajaikon segítsenek, sokszor átengedték amerikai bankoknak. Nagy-Britannia 5 milliárd dollár értékű kihelyezését adta el az USA-nak. Bizonyos külföldi befektetéseket egyszerűen elkönfiskáltak; így például a német befektetéseket Törökországban és Kínában.

Minden állam eladósodott. A külső adósságok elsősorban az antant országokban jelentkeztek, csaknem mindig amerikai bankárokkal, illetve az amerikai állammal szemben. Ettől a teherrel azután az érintettek elsősorban a vesztes országoktól követelt jóvátétel behajtása útján próbáltak megszabadulni, ám az angol bankárok elég hamar rájöttek arra (1922-1923 folyamán), hogy ez a politika csak még katasztrofálisabb helyzetbe hozza az egész európai gazdasági hálózatot. A belső eladósodás minden hadviselő államban bekövetkezett a kibocsátott államkölcsonök miatt, amelyeknek csak egy csekély töredékét voltak képesek az adókból fedezettel ellátni. Bár mindenütt megkísérelték az adóprés megtekerését, ez nem vezetett eredményre, aminek egyenes következményeként addig még sosem ismert infláció keletkezett. Ez azért mutatkozott különlegesen veszedelmesnek, mert közben mindenütt csökkent az aranytartalék. Csökkent azért, mert az államok sokszor kénytelenek voltak arannyal fizetni vásárlásaikért, továbbá nemesfémekkel egyenlítették ki fizetési mérlegük hiányát. Gyakran előfordult, hogy a vagyonosok nemesfémekben kimenekítették tőkéjük egy részét semleges vagy biztonságos országokban, sőt az is, hogy az arany-, nemesfém- és devizakészlet egy részét ellopták. Mindennek eredményeként a legtöbb országban megszűnt a konvertibilis valuta, és ez tovább korlátozta a nemzetközi kereskedelmet. Az inflációnak megfelelő áremelkedést a bérek és fizetések nem tudták követni és ez növelte a más forrásokból is fakadó társadalmi elégedetlenséget.

A háborús konfliktusból és az azt követő gazdasági-pénzügyi káoszról Európán kívüli területek, országok húztak hasznot. A legfőbb haszonélvező Japán volt (hivatalosan hadviselő, de hadműveletekben alig vett részt), amely megszerezte az angol-francia távolkeleti selyem- és textilpiacot, továbbá Kanada fa- és fémipari termékeit, végül, de elsősorban az USA, amely öt év alatt megötszörözte acéltermelését, több mint 10 milliárd dollárt hitelezett és begyűjtötte az aranykészlet mintegy felét. Az Amerikai Egyesült Államok az első világháború végére a világ első gazdasági és pénzügyi hatalmává vált. Európa napja hanyatlóban volt.

Társadalmi-politikai zavarok

A menekültek, idegen uralom alá kerültek, átmenetileg megszálltak millióiról nem beszélve, a háborús következmények minden társadalmi osztályt és réteget sújtottak; a vesztes országokban nagyobb, a győztesekben kisebb mértékben. A bérből és fizetésből élők életszínvonalát az infláció sújtotta, a kisnyugdíjasokat ugyanaz tönkretette, az államkölcsonöket előnyben részesítő kisbefektetők jövedelme nullára íródott, a kisvállal-

kozók jó része nem bírkozott meg a nehézségekkel. A háborún tovább gazdagodott tőkeerős vállalatok meginogtak. Csak az agráriusok vészelték át jól a válságot, kivéve azokat az országokat, amelyekben a földszegény vagy földtelen falusi rétegek nyomora a piac beszűkülése miatt katasztrófálissá vált. Igazi nyerteseknek csak azok a spekulátor újgazdagok mutatkoztak, akik busás háborús nyereségeiket át tudták menteni (további spekulációval, kincsek felvásárlásával, tőkemenekítéssel stb.).

A vezető csoportok, amelyek a háború kiváltásában döntő szerepet játszottak, mindenütt veszítettek presztízsből, a háborús győzelemhez, dicsőséghez, boldogsághoz fűzött illúziók összeroppantak, antikapitalista hangulat kezdett elterjedni, amely sokféle formát öltött (szocialista, bolsevik, radikális, konzervatív, fasiszta, nemzetiszocialista stb.). A háborút nagy kiterjedésű sztrájkok, lázongások, forradalmak, puccskísérletek és puccsok követték.

A szellemi életben is megjelent a kiábrándulás a harcos életből és erényekből, a nyugati világ sorsát illetően a pesszimizmus került előtérbe. Ugyanakkor meginogtak a hagyományos értékek: az emberi élet elveszítette szentségét, jogot nyert az élvezet hajszolása, az erőszak, az egoizmus. A ráció helyén polgárjogot nyert az irracionális és az abszurd. Minden megkérdőjelezhetővé, relatívvá vált.

A felfordulás mindenütt megkérdőjelezte a fennálló politikai struktúrák létjogosultságát is. A legsúlyosabb nehézségek és a vereség színhelyein a népek forradalmakat és hatalmas népmozgásokat éltek át, miként Oroszországban, Ausztria-Magyarországon, Németországban, Törökországban, Bulgáriában, de a választók előbb vagy utóbb sorra leváltották a „győztes” kormányokat is. Franciaországban *G. Clemenceau*-t, a „Győzelem Atyját”-t megbuktatták a köztársasági elnöki választásokon, Nagy-Britanniában nem csak *Lloyd George*, de vele együtt a Liberális Párt is definitíve megbukott.

Különböző formákban (egyesületek, bajtársi szövetségek, ligák, mozgalmak, pártok) mindenütt megerősödött a szélsőséges, radikális jobboldal, amely nacionalista vagy fajelméletet hirdetett és támadta a liberalizmust, a demokráciát, valamint a hagyományos vezető csoportokat. A védekezési ösztönök csakúgy, mint a növekvő pénzügyi és szociális problémák a végrehajtó hatalom megerősödését vonták maguk után azokban az országokban is, amelyekben diktatúra nem jött létre. A gazdasági liberalizmustól azonban egyes államok nehezen vettek búcsút (elsősorban Nagy-Britannia), és ez további problémákat idézett elő.

A háború következtében jelentősen csökkent az európai államok nemzetközi politikai befolyása is, amire kedvezőtlenül hatott a megváltozott amerikai-európai pénzügyi-gazdasági viszony, valamint a gyarmati világban elharapózó felismerés, hogy a fehér ember megverhető, hiszen a háborús győzelemben részük volt az angol és a francia gyarmatkatonáknak is. Sok más tényező mellett e felismerés is táplálta azokat a gyarmati mozgalmakat, amelyek a háború után korábban nem ismert erővel támadtak fel a Brit Birodalomban, a francia és a spanyol gyarmatokon.

Új és régi a békerendszerben

Az európai helyzet újrendezésére 1919-ben még egy olyan időpontban került sor, amikor a problémák jelentős részét a győztes országok politikusai elől eltakarta a győzelem mámorja. Az európai békeszerzők abból a generációból kerültek ki, amely a háborút akarta, és annak vélt gyümölcseit be akarták hajtani. Akadt közöttük, aki halványan megsejtett valamit a háború igazi következményeiből, de szkepszisét végül is félretette, vagy pedig nem volt ereje ahhoz, hogy az igazi rendezést elősegítő javaslatait keresztülvigye.

Modern gondolatokat az amerikai elnök, *Wilson* képviselt (a tengerek és a kereskedelem szabadsága, megtorlás nélküli béke, békét biztosító nemzetközi szervezet létrehozása, nemzeti önrendelkezés), mivel azonban álláspontját sem tartósabb katonai jelenléttel, sem anyagi-pénzügyi eszközökkel nem tudta alátámasztani, javaslatai vagy egyáltalán nem, vagy csonkán, torzult formában valósultak meg. Óvatosnak mutatkozott a nagy területi változtatásokkal és a túlságosan nagyra vélt új kisebbségek teremtésével szemben az angol delegáció vezetője, *Lloyd George* is; nézetét azonban nem osztotta a de-

legáció jó része (így *Churchill*, *Balfout*, később *Curzon*), ami eleve csökkentette a miniszterelnök esélyeit arra, hogy mérsékeltebb politikáját érvényre juttassa. Az olasz delegáció azért volt szorult helyzetben, mert ragaszkodván a vele kötött titkos szerződés előírásának végrehajtásához, kénytelen volt támogatni a román kormánnyal kötött titkos szerződést is, továbbá a jugoszláv kérdés szembeállította az amerikai elnökkel, végül a burgenlandi kérdés miatt választani kellett két támogatója között stb. A francia delegáció a számára legfontosabb németkérdésben engedményre kényszerülve másutt kívánt kompenzációkat (Anschluss-tilalom, leendő szövetségesei igényeinek minél nagyobb kielégítése), és ezeket többnyire el is érte.

A heves viták kísérette békekonferencia végül is négy fontos kérdésben hagyott maga után részben megoldatlan, részben káros következményekkel megoldott problémákat.

Hozzájárult ahhoz, hogy Oroszország belesüllyedjen az intervenciós polgárháború poklába, ami (a bolsevik politika mellett) egyúttal Európa tartós kettészakadását is megalapozta. Oroszország kivált a világgazdaság vérkeringéséből, és új vezetői hozzáálltak egy olyan elszigetelt birodalom felépítéséhez, amelynek létét a világ többi része fenyegetésnek tekintette a maga számára, és amely egész fennállása alatt nem szűnt meg rettegni a külvilág fenyegető rémétől. E szakadás tovább gyengítette Európát és pozícióit a világ többi részével szemben, annál is inkább, mert a szovjet vezetés hamarosan arra a meggyőződésre jutott, hogy a gyarmati mozgalmak támogatás révén csökkentheti az „imperialista” hatalmak részéről reá leselkedő veszélyt.

Az etnikai és önrendelkezési elv, továbbá az igazság és a demokrácia nevében a konferencia olyan területi intézkedéseket hozott, amelyek sem a nemzetiségi határookra, sem az időközben létesített demokráciák jogos érdekeire nem voltak tekintettel. Modern ideológiába burkolva a jó öreg hódítópolitikát folytatták. Ausztriát leszámítva is mintegy 5 millió németet ajándékoztak el más országoknak, és nagyjából 3 millió magyart a Magyarországgal szomszédos államoknak, több millió ukránt Lengyelországnak stb., miközben a kisebbségvédelmi szerződések nem bizonyultak hatékonyaknak. A háttérben folytatott diplomáciai tevékenység ugyanakkor szerepet játszott abban, hogy a többnemzetiségű új államokban (főként Jugoszláviában) az alkotó nemzetek által szorgalmazott konföderáció helyett egy uralkodó nemzet által kialakított centralizált állam keletkezzen.

A békeszerződés rendszere egyensúlytalanságot teremtett katonai tekintetben. A békek megkövetelték a vesztes országok leszerelését, miközben a győztesek és a kedvezményezett kishatalmak nem szereltek le, illetve kiépítették haderejüket. A vesztes országokat hosszú évekig abszolút katonai túlsúly nyomasztotta, és helyzetük kiszolgáltatottá vált. (Ez tette lehetővé – többek között – Magyarország nyomás alá helyezését 1921-ben, az ún. királypuccsok idején, illetve 1923-ban a Ruhr-vidék francia-belga megszállását.)

A pénzügyek ziláltságát csak fokozta a hatalmak által elfogadott jóvátételi elv, amelynek konkrétumait azonban nem tudták kidolgozni. A jóvátétellel átkeresztelt hadisarc lehetetlenné tette, hogy a gazdaságilag fokozottan tönkrement vesztes országok talpraállításukhoz hitelekre találjanak, mivel egész nemzetgazdaságuk zálogként szerepelt. Hosszas tárgyalások, viták, nemzetközi tanácskozások, különleges bizottságok egyeztetései után a jóvátétel ügyét végül a gazdasági világválság úgy seperte el, hogy abból senkinek sem származott haszna, kisebb-nagyobb kára azonban mindenkinek volt belőle. Beleértendő ebbe az USA is, amely a jóvátételben közvetve érdekelt volt, mivel annak fizetése alapján várhatta, hogy európai adóssai törlesztenek neki.

Az európai békerendszer nemcsak azért mutatkozott „fegyverszünetnek”, mert éles nemzeti sérelmeket okozott, hanem azért is, mert pénzügyi és katonai rendelkezéseivel is rongálta, akadályozta a kiegyenlítődést és aláásta a béke tartósságát.

A diktatúrák

Keletkezésük okai

Közvetlenül a háború után a politikai inga egész Európában balra lendült ki: megbukott a német és az osztrák-magyar császárság, a török szultánság és az orosz cárizmus. Mindenütt parlamentáris demokráciák, többnyire köztársaságok létesültek. E jelenségnek

két fő okát mutathatjuk ki: az összeomlásnak, illetve a vereségnek e régi rendszerek voltak a felelősei; az újrarendezésben mindenütt igyekeztek igazodni a győztes ideológiához, márcsak azért is, mert így több megértést reméltek a világ aktuális uraitól.

A csalódás azonban hamarosan bekövetkezett mind az új politikai berendezkedés könnyű megvalósítását, mind a várt kedvezményeket illetően. 1919-től kezdve Európát fokozatosan elborították az új diktatúrák. A huszas években fasiszta diktatúra jött létre Olaszországban, katonai diktatúra Portugáliában, Spanyolországban és Bulgáriában, megszületett a „szanációs” diktatúra Lengyelországban, a magát fasisztának tekinthető kabinet-diktatúra Litvániában, a „gyógyító” királyi diktatúra Jugoszláviában és kialakult az autoriter uralmi rendszer Magyarországon. A harmincas években – akkor már elválaszthatatlanul a világválságtól – e hullámot újabb széria követte. Berendezkedett a Salazar-diktatúra Portugáliában, Spanyolországban közel hároméves polgárháború révén uralomra jutott a Franco-diktatúra, új kabinet-diktatúrák keletkeztek a Baltikumban (Lettország és Észtország), királyi diktatúrák jöttek létre a Balkánon (Bulgária, Görögország, Románia), diktatúra keletkezett Ausztriában és – ami a legdöntőbb volt – uralomra jutott a nemzetiszocialista diktatúra Németországban. Ugyanakkor kifejlődött a Szovjetunióban a sztálinista diktatúra. Másként szólva: területi és népességi szempontból Európa döntő többségét különböző típusú diktatúrák árasztották el.

Közkeletű e jelenséget a liberalizmus válságával hozni kapcsolatba. E nézet annyiban felel meg a valóságnak, hogy a gazdasági liberalizmus felváltásának elmaradása, a kor gazdasági és társadalmi helyzetének megfelelő modern, a szociális gondoskodást és ennek (is) megfelelően a piac kitejesztését és viszonylagos szilárdságát garantáló politika késlekedése valóban döntő szerepet játszott e jelenség eluralkodásában. Hozzá kell tenni azonban ehhez, hogy a válságot mégis azok a társadalmak érték túl diktatorikus fordulat nélkül, amelyekben a politikai liberalizmus jelentős múltra tekinthetett vissza, és nagyobb szilárdságra tett szert. Ebben minden valószínűség szerint az játszott döntő szerepet, hogy ezek a társadalmak és egész rendszerük rugalmasabb, mozgékonyabb és alkalmazkodóképesebb volt, mint azok, amelyek – többnyire általános elmaradottságuknak is köszönhetően – ezekkel az erőkkel nem rendelkeztek.

A diktatúráknak tehát Európa nagy részében megágyazott a hosszú történeti időben megfigyelhető lemaradás, ahhoz azonban, hogy a diktatúrák valóban létrejöhessenek, még középtávú súlyos nehézségeknek is fel kellett merülniük (vereség, súlyos belső vagy külső megrázkódtatás, gazdasági válság), és végül szükség volt olyan társadalmi csoportokra és vezető személyiségekre, akik a kérdésről rövid távon döntéseket hoztak.

A legfontosabb közvetlen kiváltó oknak minden esetben az mutatkozott, hogy egy különösen súlyos, válságos helyzetben a politikai vezető csoportok nem voltak képesek alternatívát kidolgozni és felmutatni a diktatúrával szemben. Ennek oka lehetett a tanácsatlanság és a politikai paletta pillanatnyi állapota (Olaszország, Németország), vagy egyszerűen az a tény, hogy az adott ország általános elmaradottsága miatt a liberális parlamentarizmus működőképtelennek bizonyult, és nem is létezett olyan polgárság és polgári középréteg, amelyre egy ilyen megoldást alapozni lehetett volna.

Ez a hiány vált történelemformáló erővé már Oroszországban is 1917-ben, ahol a polgári demokratikus berendezkedés lehetősége nem csak képviselői ügyetlenségén és a bolsevik vezetők éleselméjűségén bukott meg, de lényegében véve azon, hogy ebben a több mint 80%-ában paraszti országban a polgári demokráciának nem volt számottevő polgári támasza. Így azután egy zömmel értelmiségiekből álló új elit elindíthatott útjára egy olyan állami, társadalmi, gazdasági, kulturális kísérletet, amely magát ugyan proletár elvűnek jelentette ki, de a valóságban saját világmegváltó eszméjét képviselte csupán.

Társadalmi bázis szempontjából eléggé hasonlított ehhez a helyzet mind az Ibériai-félszigeten, mind a Baltikumban és a Balkánon, de nagy mértékben eltért tőle Németországban, Olaszországban, sőt Ausztriában és Magyarországon is. Németország és Olaszország esetében eléggé elterjedt „preventív” diktatúráról beszélni, amely egy bolsevik típusú diktatúrát előzött volna meg, a prevenció szükségessége azonban legfeljebb a tőle féltő agyakban merült fel, a valóságban azonban nem. Olaszországban a munkásmozgalom minden vonatkozásban hanyatlóban volt, amikor *Mussolini* miniszterelnöki kinevezésére sor került, Németországban pedig a baloldali pártok egyesülésére vagy

együttműködésére semmi kilátás nem volt, és egyik baloldali párt sem készült a hatalom átvételére. A valóságban mindkét esetben arról volt szó, hogy a hadsereg nem vállalta egy esetleges kivételes állapot biztosítását, a gazdasági elit pedig könnyebben vállalkozott egy rendteremtőnek képzelt diktatúra elfogadására, mint az egyébként eléggé kidolgozatlan kompromisszumos és vélhetően költséges megoldási módok keresésére.

Ezek a diktatúrák létesítésüket nagymértékben annak köszönheték, hogy ha nem is többségi, de nagyon jelentős tömegek támogatták őket, és militáns gárdájukból félkatonai jellegű, nyomást gyakorló kommandókat hoztak létre. A legtöbb esetben azonban a diktatúra kiváltója és legfőbb támasza a hadsereg volt és maradt még akkor is, ha utóbb a diktatúrák kreáltak is valamiféle egységpártot. Kivétel nélkül ez volt a helyzet a kabinet- és a királyi diktatúrák esetében, és ezek között már valóban akadt olyan is, amely elébe vágott egy szélsőjobbaldali, náci-fasiszta típusú kísérletnek, és el is hárította azt. Katonai puccs szolgáltatott kiindulást *Salazar*nak, és a hadsereg egy része volt *Franco* legbiztosabb közvetlen támasza is.

A diktatúrák fajtái

A 20. századi európai diktatúrák közös sajátossága, hogy megszüntetik a szó igazi értelmében vehető parlamentarizmust, a politikai szabadságjogokat, a szólás-szabadságot és a lehető legnagyobb mértékben korlátozzák az egyén jogait. A jogrend megszüntetése vagy alapos csonkítása által, az erőszakos szervek számszerű növelése és – főként – jogainak kiterjesztése révén az egész társadalmat kiszolgáltatottá teszik.

Minden másban és a fentiek módozataiban azonban mindegyik a maga módján jár el. A diktatúra jellegzetességeit a legjobban a sztálinizmus, a nácizmus és a fasiszmus mérítette ki. Míg azonban *Sztálin* a pártot tette mindenhatóvá, és annak rendelte alá az államot, addig Mussolini az államból csinált istenséget és annak kiszolgáló szervévé változtatta át a fasiszta pártot, *Hitler* pedig a legnagyobb zűrzavarban, egymás mellett, alatt, felett működtette az állami és a pártszerveket. A politikai rendőrség Németországban állammá lett a államban, a Szovjetunióban rendkívüli, de a pártnak és Sztálinnak alárendelt állapotban tevékenykedett, Olaszországban viszont minden ereje és hatalma ellenére is jelentéktelen maradt az SS-SD-Gestapo hármashoz, illetve a Csekához és utódaihoz képest.

A sztálinizmusban (és minden más új, „létező szocializmusban”) a magántulajdon megsemmisítése (illetőleg: „csaknem” megsemmisítése) a társadalom gyökeréig hatoló átrendezést és a hatalom befolyásának szinte teljes korlátlanságát biztosította. Noha a gazdaság irányítását némely nacionalista-faji jellegű diktatúra is magához ragadta kisebb-magyobb mértékben, ez mindenütt felületi jelenség maradt, és sehol sem vezetett az egész gazdaság és társadalom átszervezéséhez. E különbség jelentősége nemcsak a két típus jellegében, hanem következményeiben is megmutatkozott.

Jelentékeny az az eltérés is, ami a két típus ideológiája, valamint a két ideológiatípus és a valóság közötti viszony alakulásának módjában mutatkozik.

Ami a jobbaldali diktatúrákat illeti, megkülönböztethetünk közöttük – mint már fentebb tettük – bázisuk és jellegük alapján náci-fasiszta, továbbá katonai erőn nyugvó fasiszta, királyi, kabinet és autoriter formákat, de vizsgálat tárgya lehet az is, hogy az egyes fajták zártsága a társadalom különféle rétegei szempontjából mennyire fejlődött ki.

Az európai demokráciák „túlélése”

Jóllehet Nyugat-Európa parlamentáris demokráciái is súlyos válságokat éltek át, a mérleg mégis azzal zárul, hogy a demokratikus parlamentarizmus útján korábban elindult államok zöme (államformájuktól függetlenül) meg is maradtak ezen az úton. E szempontból Németország és Olaszország amolyan „köztes” helyen állt, mivel nem mondható, hogy a két országban nem történtek lépések ebben az irányban, de – miként éppen maga a történelem tanúsítja – ezek nem voltak sem elég tartósak, sem eléggé mélyek társadalmi-szellemi szempontból ahhoz, hogy a liberális rendszerek túléljék a súlyos megpróbáltatásokat.

A „túlélő” demokráciák számára pozitívumot jelentett, hogy vagy győztesként kerültek ki a háborúból, vagy mint semlegesek, attól csak kevéssé szenvedtek, vagy éppenséggel hasznát látták annak, hogy a háborús feleknek szállítottak.

Több esetben erőforrást jelentett számukra a gyarmatbirodalom (Nagy-Britannia, Franciaország, Hollandia, Belgium), ami a már érintett problémák ellenére egyelőre továbbra is biztosított gazdasági-kereskedelmi lehetőségeket, piacokat, munkaerő-felvevő kapacitást.

Legjelentősebb erőforrásuknak azonban mégis az mutatkozott, hogy már begyakorolták az időről időre korábban is szükségesnek mutató váltási mechanizmust, és kialakították annak eljárási formáit. Ez rugalmasabbá, mozgékonyabbá tette e rendszereket, és biztosította, hogy a politikai mezőnyben új erők tűnjenek fel az elfogadott politikai normák sérelme nélkül így történhetett, hogy Nagy-Britanniában a Liberális Párt befolyásának megszűnése nem okozott politikai katasztrófát, hanem helyét elfoglalhatta a Munkáspárt, vagy hogy Franciaországban a *Blum*-féle Népfront-kormány megalakulása minden súlyos nehézség ellenére sem váltott kis polgárháborús állapotokat, mint az Spanyolországban történt. Hasonló mozgási irány jelent meg – főként a gazdasági világválság hatására (más-más színben és jegyben) a nyugati kisállamokban és Skandináviában is. Összefoglalóan az mondható, hogy a szabad politikai mozgástér lehetővé tett – és ha lassan is, de valóban felmutatta – az új politikai alternatívát, ami a klasszikus liberalizmus fokozatos átértelmezéséhez, az irányított, szociálisan körültekintő (később jólétinek nevezett) formákhoz vezetett.

A nagyobb manőverezési készség nem állt meg a politikai mezőnyben, de egyúttal jelentette a nagyobb teret a társadalmi kezdeményezés számára, aminek valójában döntő szerepe volt a politikai játéktér bővülésében.

A második világháború

Miért nem lehetett elhárítani?

A II. világháború nem a versailles-i béke miatt, hanem azért tört ki, mert Németország vezető csoportja Hitlerrel az élén elhatározta, hogy földet, „teret” szerez a germán fajnak és létrehozza azt az Európát, amely felett teljes egészében a németek által vezetett germán birodalom uralkodik. 1939-ben Lengyelország megtámadásától Hitlert csak az tarthatta volna vissza, ha azzal kell számolnia, hogy szembetalálja magát a Szovjetunió haderejével (amit akkor még nagyon kevésre becsült) és egyúttal azzal kell számolnia, hogy francia-angol erők hátba támadják.

A fentiek szerint alaptalanoknak kell tekintenünk azt a feltevést, hogy a háború elkerülhető lett volna, ha az angol politikai vezetők az ún. „danzingi kérdés” német megoldását is támogatják. Annál is inkább, mert a kérdés békés megoldását tárgyalás útján valójában fel is ajánlották, és Hitler volt az, aki hallani sem akart második Münchenről.

A védekezés európai megszervezésének, a kollektív biztonság megteremtésének elmaradását viszont szintén nem lehetséges egyszerűen az angol „megbékéltetők” politikai ostobaságával vagy egyenesen áruló paktumosdijával magyarázni. A *Chamberlain*-kormányzat koncepciója szerint ugyanis a megbékélést a versailles-i igazságtalanságok jóvátétele keretében kellett volna biztosítani, egy olyan körben tehát, amely Hitlert nem érdekelte. Ha az angol kormánypolitika – amint azt Sztálin félte és talán hitte is – valóban elmegy odáig, hogy kész az egész Keletet (tehát a Szovjetuniót) is feltálatni Németországnak, ezt minden további nélkül megtehette volna, minthogy Hitler egy ilyenfajta meg egyezést és együttműködést többször felajánlott.

Ezt az ajánlatot azonban a brit kormány nem fogadhatta el. Méghozzá lényegében véve azért nem, mert attól kellett tartania, hogy ez nem a két erő kölcsönös legyengüléséhez, hanem német győzelemhez vezetne, ami viszont német uralmat jelentene a kontinens óriási többségén, valamint azt, hogy a birodalom közelről fenyegetné a brit szférát a Közel- és a Közép-Keleten. (Ha hozzávesszük ehhez a németekkel már szövetséges Olaszország elkerülhetetlen erőgyarapodását, úgy e perspektívához még a súlyos nehézségek ígérete társult Afrikában és a Földközi-tengeren.)

Hogy a biztonsági összefogás Nyugat és Kelet között 1939-ben (vagy előbb) mégsem jött létre, azt elsősorban a két fél kölcsönös bizalmatlanságára lehet visszavezetni, amihez azután alárendeltebb kérdések is társultak. A bizalmatlanságot kétségkívül táplálták ideológiai megfontolások és történelmi emlékek is, az adott helyzetben azonban fontosabbnak látszik e tényezőknél az, hogy kölcsönösen nem hittek a másik fél tényleges katonai elkötelezettségében és erejében. Az angol és francia vezetők (Hitlerhez hasonlóan) a Vörös Hadsereg harci értékét nagyon kevésre becsülték, mert úgy vélték, hogy nincs mögötte gazdasági erő és infrastruktúra, szervezetét Sztálin nem sokkal korábban szétzúzta és vezető csoportját megsemmisítette. Másfelől viszont Sztálin azt tapasztalta, hogy mindkét nyugati állam óvakodik attól, hogy konfliktus esetére a katonai részvételre elkötelezze magát, miközben azt sem tudja biztosítani, hogy a szovjet beavatkozás számára akár Lengyelország, akár Románia területén szabad út nyíljon. E körülmények között valójában mindkét fél időnyerésre játszhatott csupán, és valóban ezt is tette. Ha jogos a megállapítás, hogy a megnyert időt Sztálin nem használta fel jól és elszámította magát, ugyanilyen jogosan hozzátehetjük ehhez, hogy az így nyert mintegy fél évet a nyugati hatalmak sem aknázták ki igazán.

Ha az angol politikai érdek keményen kizárta a németek keleti hódításának támogatását, Sztálin lépése és a német-szovjet paktum megkötése kategorikus imperativussá tette, hogy mind Nagy-Britannia, mind Franciaország elkötelezze magát az ellenoldalon. Miután ez megtörtént, kialakult a háború első alapképlete. A Lengyelország elleni támadás után a nyugati hatalmak már csak abban reménykedhettek, hogy a szovjet paktum ellenére Hitler következő lépése mégis a Szovjetunió megtámadása lesz, ami számukra időnyerést jelent. Ez alighanem befolyásolta azt a magatartásukat, amelyet a „furcsa” szóval szokás illetni ezt követő hadviselésükkel kapcsolatban.

Min bukott el a hitleri stratégia?

A német hadvezetés ugyan Hitler koncepciója szellemében dolgozott ki részletstratégiákat, amelyek modernizált változatban megfelelték a szokásos katonai szempontoknak és sémáknak, de a háborúnak mint olyannak nem volt globális stratégiája, és ez a körülmény visszaütött a részletelgondolásokra is. Példa erre a nyugati hadjárat, amennyiben az ottani nagy győzelem ellenére katonai szempontból nyitva és a jövőre, illetve a politikára bízott a maradék Franciaország (a francia gyarmatbirodalom, a flotta, a Földközi-tenger), valamint Nagy-Britannia kérdése, és annyiban is, hogy midőn Hitler végül elejtette a brit szigetek elleni invázió tervét, az anyaországgal együtt nyitva hagyta az egész Birodalom kérdését, amire egyelőre nem volt semmilyen megoldása.

A hitleri elgondolásban a globális stratégiát az időjátszma helyettesítette, és az úgynevezett villámháborúnak ez volt a lényege. A nyugati hadjáratot a lengyelországi műveletek után azonnal el akarta kezdeni, hogy az ellenfélnek mind kevesebb ideje jusson a felkészülésre, majd a keleti hadjáratot öt-hat hónap alatt akarta győzelmesen befejezni, hogy Nagy-Britanniát megakadályozza mind saját felkészülésében, mind abban, hogy az Amerikai Egyesült Államoktól kaphasson hathatós segítséget.

Ez a stratégiát helyettesítő időjátszma (figylemeztető előjelek mellett, mint amilyen az angol politikai-katonai vezetés kitaratása volt) lényegében akkor bukott meg, amikor a Szovjetuniót nem sikerült tervbe vett öt-hat hónap alatt leverni, sem hadseregének úgynevezett „élő erejét” megsemmisíteni. Hogy miként sikerült egy olyan rosszul működő birodalomban, mint a Szovjetunió volt, Sztálin késlekedése és minden kezdetben elkövetett rettenetes katonai hiba ellenére végrehajtani a mozgósítást, az ipartelepek áttelepítését, biztosítani a hadsereg ellátását, azt mindeztideig homály fedi, de tény, hogy mégis sikerült. Azt az időt viszont, amit Sztálin hibás számítása miatt elvesztegetett, most segített bepótolni a Szovjetunió hatalmas területe, ami lehetővé tette a visszavonulást és a védelem pótlólagos megszervezését anélkül, hogy az állam összeomlott volna. Segítségül jött ehhez a hamarosan beinduló amerikai szállítások mellett a német megszállási politika is, amely a szovjet erőfeszítések mellé sorakoztatta fel azokat az állampolgárokat is, akik a bolsevik rendszertől egyébként szívesen megszabadultak volna. A honvédelmi

hangulatot egyébként Sztálin ideológiai váltása, valamint az a körülmény is előmozdította, hogy megnyerte ehhez az ortodox egyház vezetőinek támogatását.

Miután a küzdelemben a japán támadás következtében 1941 végén az Amerikai Egyesült Államok is beavatkozott, az időjátszma szellemében a Wehrmachtnak már csak egy halvány esélye maradt arra, hogy újabb öt-hat hónap alatt kikényszerítse a döntést Keleten, hogy azután erejének zömével a két világhatalom ellen forduljon. Mint ismeretes, e döntést (a keleti stratégiai terv átdolgozása ellenére) nem sikerült kicsikarni. Sőt, az év folyamán a szövetségesek már mind Afrikában, mind a Távols-Keleten megmutatták erejüket, a délkeleti német támadás pedig végül katasztrófába fűlt a Sztálingrád-Don térségben. Ezzel az időjátszma elveszett, és Hitlernek már csak pótlólagos reményei maradtak. Ilyenek: a természetellenes szövetség a nyugati demokráciák és a Szovjetunió között felbomlik, mielőtt a háború befejeződne; Németországban előbb készülnek el az új tömegpusztító fegyverek, mint a másik táborban; meghal valamelyik meghatározó vezető politikus és utóda gyorsan felszámolja a konfliktust.

Jóllehet a szövetség valóban „természetellenes” volt, annyira mégsem, hogy résztvevői közös érdekeiket kockáztassák. Bár az atombomba előállításán Németországban is dolgoztak, megbosszulta magát, hogy a tudósok egy részét emigrációba kényszerítették, az otthon maradtak pedig vélhetően inkább szabotálták, mintsem előmozdították az eredményt. Az egyik jelentős vezető, *Roosevelt* elnök valóban meghalt a győzelem kivívása előtt, utóda, Truman azonban e győzelmet semmivel sem kívánta kockáztatni.

Következmények

A háború pusztításait illetően el lehet ismételni mindazt, amit az I. világháborúval kapcsolatban elmondtunk, csak minden egyes tételt jóval nagyobb dimenzióban kell elhelyeznünk. A háború következménye nem 8-10 millió, hanem 50-55 millió halott volt. A civil lakosság veszteségeit nem százazrekben, hanem milliókban kell mérni. Nem néhány régió szenvedett súlyos pusztításokat, hanem egész országok, városok sokasága vált romhalommá, tönkrement a közlekedés jelentős része, a túlélő európai lakosság úgyszólván koldusbotra jutott. Több millió ember – lengyel, ukrán, német, magyar stb. – fogott ismét vándorbotot, a túlélő zsidók jelentős része nemcsak volt hazáját, hanem a kontinenst is sietett elhagyni.

Európa ezúttal valóban „porig égett”, és nem nagyon lehetett hinni abban, hogy saját erejéből egyáltalán fel tud tápázkodni. Ennyiben a második nagy háború kinagyított megismétlését jelentette az elsőnek, következményei között azonban merőben új elemek is jelentkeztek.

A haditechnikában az első világháború is kitermelt új, minden korábbinál veszedelmesebb eszközöket, ezek következményei azonban meg sem közelítik az atombomba pusztítását. Ezáltal az emberiség belépett az atomkorba, annak minden előnyével és izonyatos fenyegetésével együtt. E tény nemcsak a hatalmi versenyt gerjesztete és nemcsak a költségvetési mutatókra (ezen keresztül pedig belpolitikai döntésekre) volt hatással, hanem a külpolitikai stratégiák elsőrendű meghatározójává is vált, ami kiválthatta – és olykor ki is váltotta – a fenyegetés politikáját, hosszú távon azonban mégis inkább a fokozott óvatosságot vonta maga után.

A nemzetközi hatalmi erőviszonyok mezején a legnagyobb jelentősége két körülménynek volt: először is annak, hogy az USA politikai értelemben is fölébe került nemcsak egykori partnereinek, hanem a világ nagy részének, és az első világháborútól eltérően, a második befejezése előtt már globális világpolitikában kezdett gondolkodni; másodsor pedig annak, hogy a gazdaságilag ugyan tönkrement, de katonailag győztes és nagy potenciállal rendelkező Szovjetunió olyan második világhatalommá vált, amelynek léte a továbbiakra nézve hosszú időre kialakította az új hatalmi vetélkedés pólusait. A szovjet erőgyarapodásnak és az USA csendes óceáni prioritásainak volt az eredménye, hogy a Szovjetunió nemcsak korábbi birtokállományára, hanem Görögország kivételével az egész Balkánra és Középkelet-Európára rátehetette a kezét és el tudta érni Németország kettéosztását.

